

11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2767.
12. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2658.
13. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. П-11. Оп.152. Спр. 35.
14. ДАОО. Ф. П-11. Оп.151. Спр.52.
15. Українська Гельсінська Спілка у спогадах і документах / Упор. О. Шевченко. – Київ: Ярославів вал, 2012. – 814 с.
16. ДАОО. Ф. П-11. Оп.151. Спр.54.
17. Новости самиздата // Прямая Речь. – 1989. – №2. – Ноябрь.
18. За що ми боремося // УГС-Південь. – 1990. – №4. – Лютий.
19. УГС-Південь. – 1990. – №4. – Лютий.
20. Задержание с конфискацией // Прямая Речь. – 1989. – №2. – Ноябрь.
21. Листівка Запорізької організації УРП з нагоди вшанування роковин Д. Донцова (м. Мелітополь) // Архів В. Гудзя.
22. Бриченко А. Мелітополь на початку 90-х... / А. Бриченко. – Мелітополь-Черкаси. – 2011. – 57 с.
23. Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали / [гол. ред. колегії В.А. Смолій]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 572 с.
24. Гура С. Лист Степана Гури // Ленінський прапор. – 1990. – 19 травня.
25. Курій І. «Я – колишній член УГС...» // Ленінський прапор. – 1990 – 24 березня.
26. Державний архів Херсонської області. Ф. р-4094. Оп. 8. Спр. 11.
27. Важный участок работы // Южная правда. – 1989. – 1 октября.
28. Інформативне повідомлення Миколаївської філії УГС // Чорноморія. – 1990. – № 3. – січень.
29. «Ні!» – кандидатам від партократії! // Чорноморія. – 1990. – № 5. – лютий.
30. На сторожі. – 1990. – №1 (квітень).
31. На сторожі. – 1991. – №2 (червень).
32. На сторожі. – 1991. – №3 (липень).
33. Шитюк М.М. Політична палітра сучасної Миколаївщини / Повне зібрання наукових праць / М. Шитюк. – Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2010. – т.3. – 2010. – 493 с.
34. Іванюченко А. До 20-річчя РУХу. Поважають за вчинки // Український південь. – 2009. – № 30.
35. Вибори скінчилися, що далі? // На сторожі. – 1992. – № 1(5) січень.

Михайлов В. В. Деятельность Украинского Хельсинского Союза в Южной Украине в конце 1980-х – 1991 гг.

В статье на основе документов государственных архивов, материалов официальной советской прессы и «самиздатовской» литературы рассматривается деятельность Украинского Хельсинского Союза (УХС) по содействию процессам демократизации и национального возрождения в конце 1980-х - 1991 гг.. Раскрыто противодействие коммунистической партии становлению и функционированию УХС в Южной Украине. Определено место и роль южноукраинских филиалов УХС в государственно-созидательных процессах в период краха советской системы в конце 1980-х - 1991 гг.

Ключевые слова: оппозиционное движение, Украинский Хельсинский Союз, Коммунистическая партия Украины, Южная Украина.

Mihaylov V. V. The activities of the Ukrainian Helsinki Union in the Southern Ukraine at the end of 1980 – 1991.

On the basis of documents of state archives, the official Soviet press and «independent publishing house» literature the activities of the Ukrainian Helsinki Union (UHS) in the processes of democratization and national revival at the end of 1980 - 1991 are described in this article. The opposition of Communist Party to the establishment and functioning of the UHU in southern Ukraine are opened. The place and the role of the South Ukrainian branches of UHU in the State processes during the collapse of the Soviet at the end of 1980 - 1991 are defined.

Keywords: opposition movement, the Ukrainian Helsinki Union, Communist Party of Ukraine, South Ukraine.

УДК 94(477)“1991/2012”:338.43

Я. А. Федоренко

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ У ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (1991–2012 рр.): ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Стаття присвячена комплексному вивченню екологічних аспектів розвитку аграрного сектору в період трансформації сільського господарства, починаючи з 1990-х рр. і до кінця 2012 р., з акцентом на історичний контекст. Головна увага звернута на основні екологічні проблеми використання земельних ресурсів, що привели до виснаження основного багатства аграрної країни – українських чорноземів. Охарактеризовано питання щодо порушення процесу сівозмін, панування монокультур, економії щодо внесення мінеральних та органічних добрив, слабого захисту територій агропризначення від вітрової і водної ерозій.

Ключові слова: аграрна реформа, сівозмін, ерозія ґрунтів, гумус, мінеральні та органічні добрива, важкі метали.

У площині сучасної історії особливої популярності набув аграрний напрямок, адже добробут всього українського населення виключно залежить від стану та життєдіяльності сільської місцевості. А тому, законотворчим явищем є те, що сучасні трансформаційні процеси, які відбуваються в аграрному секторі

економіки України, стимулюють зростання інтересу науковців до проблем пов'язаних із господарюванням на українських землях. Питання, котрі цікавлять істориків-аграрників досить різноманітні та стосуються досліджень усіх сфер функціонування сільської місцевості: економічної, соціальної, культурної, тощо. Проте на даний момент особливо актуальним напрямком історичних пошуків стали малодосліджені проблеми. Серед них можна виділити ті питання, які стосуються екологічної ситуації в аграрному секторі.

Слід відзначити, що екологічним проблемам сільськогосподарського сектору не було приділено належної уваги ще на початковому етапі проведення аграрної реформи. Що було зумовлене низькою екологічною культурою та відсутністю співпраці між керівними аграрними і екологічними органами влади, і, зрештою, привело до нерационального використання основного багатства українського народу – знаменитих на увесь світ чорноземів, які перебувають на даний момент у критичному стані. Отже, тема є досить актуальною не тільки для фахівців-екологів, а й для істориків, котрі досліджують розвиток аграрного сектору періоду незалежності. Слід наголосити, що екологічні аспекти ведення сільського господарства є невід'ємною і досить важливою ланкою історичного процесу, оскільки безпосередньо впливають як на економічний так і на соціальний стан життя в середовищі українського села.

Значний масив наукових досліджень з питань пов'язаних із екологією аграрного сектору міститься здебільшого в працях вчених-екологів. Серед яких можна виокремити Олійника Я.Б., Джиджерея В.С., Панькова З.П. Автори розглядають екологічну ситуацію в державі та наслідки впливу діяльності людини на довкілля, розкривають методи і засоби охорони та раціонального використання землі, водних ресурсів, атмосферного повітря, методи контролю та стимулювання природоохоронної діяльності.

З економічної площини проблема впливу екології аграрного сектору на розвиток вітчизняної економіки досліджувалась О.О. Бредихінін, котрий з'ясував основні шляхи розв'язання економічних проблем охорони земель. Крім того, значна інформація щодо стану екології в аграрному секторі України постійно публікується в аналітичних оглядах різних Інтернет ресурсів

В той же час варто відзначити, що зазначена проблема є фактично новою в площині досліджень української історичної науки та вивчається вітчизняними науковцями відносно недавно. Більшість праць досліджує саме історичну ретроспективу екологічних проблем сільського господарства першого десятиліття періоду незалежності та початку XXI століття. Зокрема, питанням, котрі розкривають розвиток екологічного сектору присвячене дисертаційне дослідження Болотських М.В., в якому висвітлюються еколого-соціальні аспекти земельних відносин, де основна увага приділяється адміністративному регулюванню екологічної ситуації. Цікавий матеріал міститься в колективній праці «Історія українського селянства», де один з підрозділів висвітлює питання, пов'язані з екологічними проблемами сільської місцевості початкового етапу трансформації аграрного сектору періоду незалежності.

Таким чином, якщо наукових праць екологів та економістів в останній час з'явилася значна кількість, то в історичних працях ці процеси не знайшли достатнього висвітлення і потребують подальших історичних пошуків.

Враховуючи вище зазначене, метою даної статті є цілісне відображення з точки зору історичної ретроспективи екологічних аспектів використання земельних ресурсів у період трансформації сільського господарства з початку 1990-х – до кінця 2012 р. Оскільки тільки про комплексному вивченні різних сторін (включаючи й екологічну) можна скласти цілісну картину розвитку аграрних відносин періоду незалежності.

В Україні рівень сільськогосподарської освоєності території досяг у 2010 році 69% (тоді як у світі лише 37%, або майже у 2 рази менше), а розораності – 54% (у світі відповідно 11% або в 5 разів менше) [1]. В той же час Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 2010 року стан земельних ресурсів України визнав близьким до критичного. Оскільки, за період проведення земельної реформи значна кількість проблем у сфері земельних відносин була не лише не розв'язана, а й загострилася. Оскільки вона проводилася без урахування еколого-соціального виміру, як одного з основних чинників реалізації принципу «природа – суспільство» [2, с.18]. На всій території поширились процеси деградації земель, серед яких найбільш масштабними є ерозія (близько 57,5 відсотка території), забруднення (близько 20 відсотків території), підтоплення (близько 12 відсотків території). Зменшився вміст поживних речовин у ґрунтах, а щорічні втрати гумусу становлять 0,65 тонни на 1 гектар. Ця ситуація є логічним наслідком тих процесів, які започаткувала аграрна реформа ще на початку 1990-х років.

Деформація земельного фонду нашої державі дісталась в спадок від СРСР, так як Україна у 1990 році, маючи у користуванні 7,4% загальної площі сільськогосподарських угідь в цілому по СРСР, займала вдвічі більшу частку площі орних земель. Про надмірну інтенсифікацію та виснажливий характер землеробства в нашій державі того періоду свідчить також той факт, що тут у 1986–1990 рр. виробляли четверту частину зерна, картоплі, овочів, фруктів, ягід, більше половини цукрових буряків, близько половини соняшника від їх загального виробництва в Радянському Союзі [3, с.24]

Перерозподіл земель, який відбувся в процесі здійснення аграрної реформи, привів до поступової зміни когорти землекористувачів і землевласників сільськогосподарських територій. Варто відзначити що велика частка даного контингенту не мала спеціальної освіти і досвіду роботи на землі. Їх головною метою стало не ведення господарства за усім раціональними законами агрономії, а намагання отримати якомога більші врожаї для підвищення власних доходів. Результати не забарились і боляче вдарили не тільки по економіці країни, а вкрай тяжко позначилися на її екології.

Споживацькі дії нових землевласників привели до скорочення посівних площ. Так, Міністерством аграрної політики було зафіксувало, що в 1999 році порівняно з 1990 роком в усіх категоріях господарств ці території скоротилися на 3,6 мільйона гектарів (на 11 відсотків). Таке зменшення було зумовлене значним

скороченням площ у сільськогосподарських підприємствах (на 6,1 мільйона гектарів, або на 20 відсотків). У той же час посіви в господарствах населення за цей період зросли на 2,5 мільйона гектарів (в 2,2 рази) і становили у 1999 році 4,5 мільйона гектарів (15 відсотка до загальної посівної площі в країні) [4].

Більшість землекористувачів того часу не проводила жодних заходів, спрямованих на збереження ґрунтів та підвищення їхньої родючості. Результати такої діяльності не забарилися.

Масове ігнорування виробниками сільськогосподарської продукції вимог сівозміни та побудованої за законами агрономії структури посівів на користь вирощування декількох високоприбуткових експортно орієнтованих культур (пшениці, ячменю, сояшнику, кукурудзи, ріпаку), зумовило те, що ці комерційні культури зайняли майже 80-90% у щорічних структурах посівів сільськогосподарських підприємств десяти регіонів країни [5, с.8]. Так, якщо ґрунтовиснажливий сояшник займав 1636 тис.га у 1990 році, то вже у 2003 році – 4001 тис га, а в 2012 – 4889,8 тис. га [6, с.6]. Його частка в посівній площі господарств корпоративного сектору досягла у 2010 році 18,1%, а в фермерських господарствах – 21,6% [7], в той час як науково-обґрунтована фахівцями із землеробства норма коливається на рівні 10-15%. Отже, можна зробити висновок, що землеробська культура сучасного періоду характеризується вирощуванням монокультур, завдяки чому виникає протиріччя у веденні екологічно орієнтованого землекористування.

До речі, про позитивність чергування сільськогосподарських культур для підвищення родючості ґрунтів було відомо ще за часів стародавнього Риму. Саме в той час було встановлено, що правильне чергування культур дає можливість більш ефективно використовувати наявні в ґрунтах елементи живлення та вологу, тоді як постійне вирощування однієї культури призводить до одностороннього виснаження ґрунтів.

За часів Радянського Союзу організація території кожного сільськогосподарського підприємства визначалася проектами внутрішньогосподарського землеустрою, в яких на науковій основі формувалися типи і види сівозмін, передбачалося розміщення об'єктів інфраструктури, населених пунктів та перспективи їх розвитку, визначалися заходи з охорони земель, їх раціональне використання та підвищення продуктивності ґрунтів. Всі землевласники та землекористувачі в обов'язковому порядку, займаючись веденням сільськогосподарського виробництва, дотримувалися рекомендацій науки, а в Адміністративному кодексі УРСР навіть була відсутня стаття щодо відхилення від їх розробки. Правда, згідно досліджень, наприкінці періоду перебудови в СРСР, сівозміни, які були розроблені для всіх республік не завжди застосовувалися на практиці [8, с.93]

Таким чином, діяльність щодо порушення головних правил сівозмін, котра зустрічалась в нашій державі, ще в радянські часи і стала постійною практикою в період незалежності, якщо не застосувати важелів впливу на всіх керівних рівнях, в подальшому приведе до повного виснаження ґрунту і як наслідок зниження врожайів та різко погіршить екологічну ситуацію в сільськогосподарському секторі.

Агресивне поводження із сільгоспугіддями ускладнило екологічний стан та привело до еродованості земель, відведених під рілля. Негативні тенденції стали особливо відчутними на початку і в подальші роки ХХІ століття, що прийшло на зміну буремним, сповнених економічних катаклізмів 1990-м рокам. Зокрема, в 2003 році кількість пошкоджених територій становила 9,9 млн. га [9, с.227], в 2005 році вже досягла близько 11 мільйона гектарів, на 2006 р – 12,9 млн. га [10, с.57]. Тенденція продовжувала зберігатись – кожного року кількість еродованих земель збільшувалась на 80–90 тис. га [11]. А на 2012 рік площа земель, пошкоджених ерозією налічувала близько 18,5 млн. га (31% території держави), зокрема сильно еродованих – 6,23 млн. га [12].

Внаслідок цих негативних процесів вміст гумусу на землях аграрного призначення зменшився з 3,5 до 3,2%. Слід відзначити, що в середині ХХ століття український чорнозем містив 18% гумусу, а тому на такій землі можна було збирати урожай пшениці 100 ц/га. Проте на кінець першого десятиліття ХХІ століття середня урожайність зернових культур становила лише 30 ц/га. Таким чином, лише від ерозії ґрунтів Україна щорічно втрачає більше 10–12 млн. т зерна. Якщо перевести дану цифру в економічну площину виходить те, що щорічні еколого-економічні збитки від ерозії ґрунтів становлять 9,1 млрд. грн [13].

Одним із основних чинників, що призвів до розвитку ерозійних процесів на українських землях, стало надмірне сільськогосподарське освоєння і розораність території, порушення екологічно допустимого співвідношення площ ріллі, природних кормових, лісових і водних угідь, що як відомо негативно впливає на стійкість агроландшафту і на зниження родючості ґрунтів.

З цілого комплексу причин такого негативного стану можна виділити наступну – понад 10 років недостатньо використовувалися мінеральні та органічні добрива. Так, академік НААН Віталій Медведєв, член Національного комітету ЮНЕСКО «Людина і біосфера» і міжнародного союзу з ґрунтознавства IUSS, стверджує, що у 1990 році застосовувались добрив (азот-фосфор-калій) для ведення сільського господарства у середньому 150–160 кг/га щорічно. Це було приблизно стільки, скільки рослини забирали з урожаєм. Тому був досягнутий бездефіцитний баланс азоту у ґрунті. Проте сьогодні вносимо по 50–60 кг / га щорічно. А це надзвичайно мало [14].

За радянських часів існували умови для широкого використання мінеральних добрив. Ефективно діяли Вінницький та Черкаський заводи по випуску мінеральних добрив (суперфосфат), Коломийське виробниче об'єднання «Коломиясільгоспмаш» по випуску калійних добрив та хімічних засобів захисту рослин, заводи по виробництві мінеральних добрив у Новому Роздолі та Стебніках на Львівщині, Сумське підприємство «Хімпром» (виробництво фосфатних мінеральних добрив).

Для забезпечення ефективного функціонування вказаних підприємств виділялися кошти із державного бюджету. У плановому порядку фінансувалося придбання мінеральних добрив радгоспами. Колгоспи мали можливість отримувати для цього кредити.

Водночас у колгоспах і радгоспах України вносили у ґрунт понад 80 мільйонів тонн органічних добрив. Застосування мінеральних та органічних добрив сприяло не тільки вирощуванню відносно високих врожаїв, а і збереженню відповідної родючості ґрунтів.

З 1992-1993 років державне фінансування підприємств по виробництву мінеральних добрив та агропідприємств для їх придбання припинилося. Техніка для внесення добрив у ґрунт не тільки морально застаріла, а й банально вийшла з ладу. Колективні сільгоспідприємства, фермерські господарства того часу не мали достатньо коштів для придбання як спеціалізованої техніки, так і добрив. До того ж, підприємства по виробництву мінеральних добрив по суті припинили свою діяльність і оголосили себе банкрутами. Використання мінеральних добрив, по суті, було зведено до мінімуму. Це призвело до різкого зниження родючості ріллі в усіх регіонах України.

У 2000-2001 роках прийнято ряд законодавчих і нормативних актів щодо відновлення діяльності підприємств, які випускають мінеральні добрива. Ряд із них змінили свій статус і отримали державну підтримку в оновленні устаткування та впровадженні більш прогресивних технологій.

На базі сумського заводу «Хімпром» створено відкрите акціонерне товариство «Суміхіпром», яке налагодило виробництво фосфорних мінеральних добрив для сільського господарства України. З 2005 року товариство «Суміхіпром» виконує замовлення агропідприємств, які освоюють великі масиви земельних угідь. Відновили свою діяльність Вінницький та Черкаський заводи. Почали випускати добрива ряд підприємств Луганської області [15]. Крім України ці хімічні підприємства та трейдери реалізують мінеральні добрива до більш ніж 40 країн різних континентів. Споживачами вітчизняних добрив є Бразилія, Єгипет, Індія, Канада, Мексика, Туреччина, країни Європейського Союзу.

Серед мінеральних добрив у вітчизняній хімічній промисловості продовжували домінувати карбамід та аміачна селітра. Так, у структурі виробництва добрив частка карбаміду становить 61%, аміачної селітри – 29%. У 2010 р. обсяги виробництва карбаміду досягли 3,7 млн. т у фізичній вазі; аміачної селітри - 2,3 млн. т. Ситуація із внесенням мінеральних добрив почала трохи вирівнюватися - якщо у 2005 році вносилося 558 тис. т мінеральних добрив у діючій речовині, то у 2011 – 1180 тис. т. За розрахунками обсяги внесених добрив на 1 га посівної площі збільшилися із 32 кг. у 2005 році до 63 кг – у 2011. До того ж, рекордні врожаї зерна 2008 та 2011 років відзначалися підвищенням внесенням мінеральних добрив [16].

Однак, всі ці дії не повністю задовольнили потреби сільськогосподарських товаровиробників щодо мінеральних добрив. Так, За даними державної служби статистики, в Україні відбувається процес зростання внесення мінеральних добрив та знижується використання органічних. Ситуація пояснюється просто – зменшення чисельності тварин у господарському секторі України призвело до зменшення кількості органічних добрив та значного підвищення їх вартості. Тому для останніх років першого десятиліття XXI був характерним надзвичайно малий обсяг внесення органічних добрив. У середньому протягом 2004–2011 років господарства України застосовували менше однієї тонни гною на гектар, тоді як мінімальна норма для забезпечення бездефіцитного балансу гумусу, залежно від ґрунтового-кліматичної зони, становить від 8 до 14 тонн на гектар [16]. Прикладом слугує Львівська область, в якій внесення мінеральних добрив на 1 гектар посіву у 2004 році порівняно із 1995 роком зменшилось у 10,7 раза, органічних – у 6,5 раза. Аналогічні тенденції склалися і в інших регіонах .

Ситуація не виправилася, і в у 2011 році внесення органіки становило лише 9,4 млн т або 0,5 т на 1 га посівної площі. Це на 5% менше попереднього року та на 29% - 2005-го. [17]

Інтенсивна експлуатація зрошуваних земель привела також до розвитку процесів водної, вітрової та іригаційної ерозії. У 2010 році загальна площа сільськогосподарських угідь, які зазнали згубного впливу водної ерозії становила 13,4 млн. га, а спільної дії водної та вітрової ерозії – понад 11,9 млн. га [18]. Через надзвичайно високий та екологічно необґрунтований рівень розораності сільськогосподарських угідь привело до осолонцювання і засолення територій і в свою чергу також знизило природну родючість ґрунтів. Площі засолених та солонцюватих ґрунтів на 2007 рік становили 4,6 млн. га (10,9% всіх сільськогосподарських угідь), з яких 2,0 млн. га використовувалося під рілля. Ґрунти із кислою реакцією ґрунтового розчину займали площу 11 млн. га, в т.ч. 4,4 млн. га і мали рН менше 5,6 [19,с.255]. До кінця першого десятиліття XXI століття істотно збільшилися площі заболочених і підтоплених земель

Невиправданої шкоди земельним ресурсам України завдала Чорнобильська катастрофа, в результаті якої забруднено понад 8,4 млн. га сільськогосподарських угідь, де щільність забруднення радіоактивним цезієм перевищує 0,1 Кі/км кв. Загальна площа територій, зарахованих до зон радіоактивного забруднення становить 50 тис.кв.м. Всього в Україні радіація забруднила 12 областей, 74 адміністративні райони, 2294 населені пункти [20, с.585]. Найбільша площа радіоактивно-забруднених земель розташована у Житомирській (70%) та північних районах Київської (15%) областей. Решта розподілилося у вигляді радіоактивних плям різної ступені активності, конфігурації і розміру на території Рівненської, Волинської, Чернігівської, Вінницької, Черкаської, Тернопільської областей. Внаслідок зрошення водами низької якості підвищився і ступінь забруднення ґрунту важкими металами, посилюється переміщення їх у сільськогосподарські культури. Площі з небезпечним змістом металів розміщені здебільшого у найнасиченіших промисловими підприємствами і транспортом районах областей. Продукція сільськогосподарських культур, особливо овочевих, вирощуваних на забруднених територіях, наповнена свинцем, кадмієм, кобальтом, нікелем. Це негативно впливає на стан здоров'я населення.

Таким чином, споживацьке використання новим, сформованим в період незалежності контингентом землевласників і землекористувачів, територій сільськогосподарського призначення, привело до вкрай негативних екологічних наслідків. Вони боляче вдарили по українським земельним ресурсам, які

перебувають зараз в критичному стані. По-перше, відбулося істотне скорочення посівних площ, відведених під ярі зернові і зернобобові культури, натомість зросла кількість територій, на яких почали вирощувати технічні культури (соняшник, кукурудзу, ріпак, сою). По-друге, з метою отримання швидких надприбутків виробники просто ігнорували процес сівозмін. По-третє, українські аграрні території постійно недотримували мінеральні та органічні добрива, що привело до їх виснаження. По-четверте, невтішну картину екологічних реалій кінця першого десятиліття XXI століття доповнили водна повітряна ерозії, шкідливого впливу яких зазнало 11,9 млн. га територій України. Отже, з огляду на історичну перспективу, екологічна ситуація, що склалася в період незалежності внаслідок антропогенного фактору, вимагає негайного реагування владних структур усіх рівнів. Адже тільки привівши всі галузі народного господарства до стандартів Євросоюзу, наша держава зможе претендувати на міжнародне визнання. А екологічним проблемам, як відомо, в європейських країнах відводиться не остання роль.

Джерела та література

1. Статистичні дані ФАО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://faostat.fao.org>
2. Болотських М.В. Земельна реформа в Україні: еколого-соціальні умови реалізації в історичному контексті (90-і рр. ХХ ст. – 2005 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.і.н. / Болотських Михайло Васильович. – Луганськ, 2006. – 23 с.
3. Бойко Л. Екологічні загрози і земельні відносини: як вийти з критичної ситуації [Електронний ресурс] / Л.Бойко // Землевпорядний вісник. – 2010. – №9. – С.23-25. – Режим доступу до журн.: [http:// archive.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/Zv/2010_9/Boiko.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/Zv/2010_9/Boiko.pdf)
4. Зведені дані про зміну структури сільськогосподарських угідь в Україні у 1990-1999 роках // Поточний архів Міністерства аграрної політики України. Департамент реформування сільського господарства. – 1999, Грудень
5. Посівні площі сільськогосподарських культур під урожай 2010 року: Статис. Бюлетень. – К., 2010. – 53 с.
6. Посівні площі сільськогосподарських культур під урожай 2012 року: Статис. Бюлетень. – К., 2011. – 53 с.
7. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах» від 11.02.2010 р.№ 164 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// zakon4.rada.gov.ua/laws/show/164-2010-%D0%BF](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/164-2010-%D0%BF)
8. Стратегия реформ в продовольственном и аграрном секторах экономики бывшего СССР. — Вашингтон. Всемирный банк, 1993. — 277 с.
9. Олійник Я.Б. Екологічні проблеми сільського господарства / Олійник Я.Б., Федорищак Р. П., Шищенко П. Г./ Загальне землезнавство: Навчальний посібник. — К.: Знання-Прес, 2003. — 247 с.
10. Бредихін О.О. Розв'язання економічних проблем охорони земель на сучасному етапі розвитку земельних відносин / О.О. Бредихін // Економіка & держава. – № 9. – 2012. – С. 57–62
11. Концепція державної Програми розвитку органічного виробництва в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-45-25?showall=1>
12. З опустелюванням пропонують боротися, відновлюючи лісосмуги [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.lesovod.org.ua/node/17728>
13. Джигирей В.С. Екологія та охорона навколишнього природного середовища: Навч. посібник / В.С. Джигирей. – 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2004. – 309 с.
14. Петренко І. Якого N нам треба / І.Петренко [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.agro-business.com.ua/2010-06-11-12-53-00/1633--n.html>
15. Нестеренко П. «Суміхімпром»: час становлення і випробувань // Урядовий кур'єр. – № 7. – 2006, 8 квітня.
16. Мінеральні добрива – запорука добрих врожаїв [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-45-25?showall=1>
17. Концепція державної Програми розвитку органічного виробництва в Україні [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-45-25?Showall=1>
18. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні в 2010 році [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://www.menr.gov.ua/ND_2010.pdf
19. Паньків З.П. Земельні ресурси: Навчальний посібник. / З.П.Паньків – Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 272 с.
20. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.) - К.: Наук. думка, 2006. – Т.2 – 653 с.

Федоренко Я. А. Особенности экологических аспектов использования земельных ресурсов в период трансформации сельского хозяйства (1991-2012 гг.): исторический контекст

Статья посвящена комплексному изучению экологических аспектов развития аграрного сектора в период трансформации сельского хозяйства, начиная с 1990-х гг. и до конца 2012 г., с акцентом на исторический контекст. Главное внимание обращено на основные экологические проблемы использования земельных ресурсов, результатом которых стало истощение основного богатства аграрной страны – украинских черноземов. Охарактеризованы вопросы о нарушении процесса севооборотов в сельском хозяйстве, господства монокультур, экономии по внесению минеральных и органических удобрений, слабой защиты земель от ветровой и водной эрозий.

Ключевые слова: аграрная реформа, севооборот, эрозия почвы, гумус, минеральные и органические удобрения, тяжелые металлы.

Fedorenko Ya. A. Peculiarities of Ecological aspects of land use during agriculture transformation (1991-2012): historical context

The article is devoted to the complex study of ecological aspects of agricultural sector development during agriculture transformation period ranging from the 1990th up to the end of 2012 with the emphasis on the historical context. Basic attention is paid to the main ecological problem of land use, that exhausted basic treasure of agricultural country - Ukrainian humus. Issues of disturbance of crop rotation system, one-crop strangle, economy of mineral and organic fertilizers, bad defense of agricultural area from water and wind erosion are characterized.

Keywords: agrarian reform, crop rotation, soil erosion, humus, mineral and organic fertilizers, heavy metals.